

**Від “російського Ієрусалиму”
до “слов’янських Помпей”**

На початку ХІХ ст., за пізнішим відгуком В. Іконнікова, “ездили в Київ, як теперъ ездят за границу”⁸². Київ вважався кульмінацією “малоросійського туру”, без відвідин древньої російської столиці, без поклоніння київським святиням навряд чи можна було вважати поїздку вдалою.

Російські мандрівники знаходять у Малоросії два міста, де безпомилково впізнають власну історію. Першим була Полтава, місце знаменитої перемоги Петра Великого над Карлом. Росія, як все ще вважають на початку століття, народилася "с гением Петра". На полі Полтавської битви мандрівник міг відчутти себе присутнім при родових переїздах великої імперії.

Це, втім, була "нова" Росія, європейська й просвіщенна. Доторкнутися до джерела Росії "древньої" мандрівник їхав у Київ.

Поїздка в Київ — безумовно, частина загальної моди — мала, проте, й глибший смисл. Їдучи до міста, мандрівник починав помічати навколо себе юрбу богомольців, чим ближче до Києва, тим численнішу. Богомольців подорожній зустрічав скрізь: на поштових станціях, у містечках і селах, на дорогах: разом із наговпом богомольців мандрівник переправлявся під Києвом через Дніпро. Він ставав частиною юрби прочан і — вільно чи не вільно — починав думати про себе як про паломника до святих місць.

Київ був чи не найбільшим центром паломництва в Російській імперії. Його православні святині й реліквії — Печерська лавра із мощами святих угодників в печерах, Михайлівський монастир із мощами св. Варвари — щорічно приводили в рух десятки тисяч прочан із усіх кінців держави (дехто із мандрівників вважав, що в Києві буває до ста тисяч богомольців). Пік київського паломництва припадав на храмове свято Печерського монастиря — Успіння Богородиці. Богомольці йшли до Києва на виконання колись взятої обітниці, в сподіванні зцілення від святих мощей, з надією замолити гріхи. Київ вважався місцем, де людина здатна була спокутувати злочин, і на початку XIX ст. декому навіть заміняли карне покарання жителством у Києві. Таким чином, наприклад, опинився в місті один із перших київських "археологів" Анненков — за особливо жорстоке поводження із селянами; пізніше богомоллям у Києві замінили ув'язнення убивцеві Михайла Лермонтова — Мартинову.

Значення Києва й прощі до Києва для колективної свідомості українців дуже точно передав І. Переверзев, автор виданого 1788 р. "Топографічного опису Харківського намісництва": "Жители Южной России, отлученные одни от других расстоянием, различным чинопроведением, гражданскими обычаями, речью, некоторые и религиею (униєю), обращают на себя взор зрителя, не без знания примечательного. Когда они собираются для поклонения в Киев с востока, от Волги и Дону, с запада, из Галиции и Лодомирии и ближе к Киеву лежащих мест, взирают один на другого не так, как на иноязычного, но будто однородца, однако много отчужденного в словах и поступках, что для обеих сторон показывается странным явлением; но вообще все сии рассеянные одноземцы и доныне сохраняют сыновное почтение к матери древних своих жилищ, граду Киеву"⁸³.

Звична метафора для Києва у подорожніх щоденниках ХІХ ст., як і у спогадах мандрівників, — “російський Іерусалим”.

Поклоніння святим місцям Києва було чи не головною метою відвідин Києва царственними особами, спорадичними протягом ХVІІІ ст. і дуже частими в першій половині ХІХ ст. У Києві для “порфірородних богомольців” виробляють, так би мовити, стандартний маршрут: Печерська лавра з оглядом Успенської церкви, Софійський собор, Михайлівський монастир, Печери, Андріївська церква. На початку ХІХ ст. таку “оглядову екскурсію” височайших осіб називатимуть “путем богомольця”. Катерина ІІ, яка протягом трьохмісячного перебування в Києві мусила пройти маршрутом не один раз, вистояти на численних літургіях і вислухати не одну промову, ледве чи стримувала своє роздратування від “скучного Києва”, але покірно виконувала належні переміщення. За часів Олександра І і особливо Миколи І імператорська родина відвідує Київ регулярно. Як розуміли сучасники подібного роду відвідини, видно із назви брошури, виданої з нагоди візиту до Києва 1837 р. великого князя Олександра Миколайовича: “Известие о посещении святых мест в Киеве благоверного государя наследника, цесаревича и великого князя Александра Николаевича”. Подібного ж роду “описи” паломництв складають після кожного візиту (навіть митрополит Євгеній Болховітінов стане автором одного).

Якими б не були мотиви мандрівника в його подорожі Малоросією, під’їжджаючи до Києва, він починав уявляти себе паломником, відчувати в душі релігійний захват від скорих відвідин православних святинь Києва. До релігійного почуття додавалися і переживання живописного пейзажу. Як правило, мандрівники під’їжджали до Києва з лівого берега, і велична картина “золотоверхого міста”, що відкривалася їхнім очам, налаштувала прямо-таки на містичний лад. Жодний із мандрівників не пропустив нагоди вилити на сторінки свого породожнього журналу екзальтовані враження від споглядання “с вечностью спорящей твердыни России” (фон Гун), “священного города” (Глаголев). Князь Долгорукий в’їхав 1810 р. у Київ з протилежного боку, але й він на зворотній дорозі “окинул глазами весь Киев еще раз в жизни. Нет ничего прекрасней сего зрелища; я от него был вне себя и не вмещал восторгов”. Природа і Творець були на думці у Левшина при першому ж погляді на Київ: “Вид города, в котором предки наши получили первое понятие о всемогущем Творце; вид храмов Божиих, скрывающих в себе столько священного, и торжествующая при восхождении солнечном природа возбудили во мне высокие и приятные чувствования”.

1832 р. по дорозі до “Юго-Западного края”, де мусив після польського повстання “обустроить” учбові заклади, Київ відвідав

І. Сбітнев. Його «путевые заметки» чудово передають той стан напіврелігійного екстазу, напівантикварного захоплення, яке відчував подорожній на підступах до Києва: «Можно ли равнодушно приближаться к Киеву, особенно в первый раз, как я тогда, этому богатому некогда городу, где развилось ядро государственного быта России, началось христианство, быстро разлившееся по славянским племенам! С чувством благоговения я посетил Печерскую лавру, поклонился святым мощам угодников Божиих в ближних и дальних пещерах; посетил также Софийский, Михайловский и Николаевский соборы и Братский монастырь. С трепетом, с благоговейным чувством приближался я к тому месту в овраге, где князь Владимир крестил народ свой в христианство»⁸⁴.

Між тим, все більше столичних мандрівників вирушало до Києва не з богомольною метою, а з археологічною. Кінець XVIII ст. ознаменувався відкриттям класичних древностей Північного Причорномор'я. Разом із новоприєднаними орієнтальними землями Оттоманської Порти і Кримського ханства Росія несподівано стала власницею решток античної цивілізації. Відкриття руїн грецьких міст інтригувало й збурювало уяву антикваріїв та учених. Малоросія видавалася природною дорогою до класичних міст Причорномор'я. Рештки античної Ольвії було відкрито в маєтку Іллі Безбородька Парутіне (Іллінське). Князь Долгорукий відвідав їх і оглядав. Єрмолаєв та Бороздін оглядали привезені з Парутіного артефакти в іншому маєтку графа поблизу Чернігова. Незадовго перед тим, у 1793 р., вчений світ Росії переживав свого роду першу наукову сенсацію: на Тамані, де розміщували античну Фанагорію, було знайдено давньоруський напис. Автор знахідки бригадир П. Пустошкін доживав свого віку «в счастливом климате Малороссии» відставним віце-адміралом. Тут, у Лубнах, його відвідував 1816 р. і оглядав його колекцію італійських картин Левшин. Знахідка «Тмутараканського каменя» виявилася надзвичайним відкриттям: вона не тільки остаточно вирішувала одну із найбільших суперечок історіографії XVIII ст. (про місцезнаходження давньоруського Тматороканя), але й обіцяла подібного роду знахідки руської присутності в Причорномор'ї в майбутньому. Камінь, щоправда, збурих суперечку іншого роду: його дехто вважав підробленим. Не дивно, що перша археологічна експедиція на Україну — Бороздіна та Єрмолаєва 1810 р. — передбачала досягнути Тамані й розшукати там більш певних решток руської присутності.

Секулярне відкриття Києва, таким чином, відбувалося по слідах релігійного паломництва, а перші мандрівники до міста були стільки ж благочестивими прочанами до святих місць, скільки й туристами, зацікавленими в історії й історичних раритетах. 1823 р. М. Сперанський писав, збираючись їхати до Чернігова: «Может

быть, оттуда, по близости взгляну я на Киев и святыя его *древности*»⁸⁵. Підкреслено “древности», але їхнє сусідство зі “святістю» не випадкове. Мода, паломництво та археологічні розшуки з'єдналися на початку ХІХ ст., щоб привести до “відкриття Києва» для російської думки.

“Відкриття” в даному разі не є лише метафорою. Попри те, що Київ (разом із рештою Малоросії) знаходиться в складі Російської держави від середини ХVІІ ст., відомості про нього в російській публіці до початків ХІХ ст. лишаються дуже, так би мовити, теоретичними, літературними. Київ займає надзвичайно важливе місце в російській історії та, загалом, свідомості, але знання про реальне місто Київ вкрай обмежені. Більшості начитаних мандрівників Київ вважається таким, як він постає зі сторінок літопису — величною столицею. Їдучи до Києва, вони очікують знайти видимі й очевидні рештки давньої величі: собори та палаци або принаймні величні рештки цих споруд, благородні руїни на зразок Помпей чи Геркуланума.

Катерина ІІ була першою “вченою” мандрівницею до Києва. Вона вважала себе пристойним істориком, щойно перед поїздкою написала власну версію історії Київської Русі і загалом знала про Київ стільки, скільки можна було знати у ХVІІІ ст. Імператриця готувалася до поїздки ретельно. 1785 р. для неї було складено коротку записку про київські старожитності, а 1786 р. (ще до початку мандрів!) було видано книжку під заголовком “Путешествие ея императорского величества в полуденный край России, предприемлемое в 1787 г.”, де викладалася історія міста та давався короткий опис його древностей та топографії. Про сподівання Катерини від міста, на жаль, нічого не відомо, але тон її листів із Києва свідчить про розчарування: древностей в Києві немає, як немає і самого древнього міста. У листах до Павла, до барона Грімма, ще в деяких імператриця одноманітно й майже тими ж словами скаржиться, що “шукає і не може знайти” Києва: “Странный этот город Киев, здесь только крепости и предместье, и мне наскучило отыскивать город, который, по всем признакам, в старину был так же велик, как Москва”⁸⁶.

Те ж саме імператриця писала й до сина: “С тех пор, как я здесь, я все ищу: где город; но до сих пор ничего не обрела, кроме двух крепостей и предместий; все эти разрозненные части зовутся Киевом и заставляют думать о минувшем величии этой древней столицы”⁸⁷.

З подібними ж очікуваннями знайти рештки історичного міста під'їжджав до Києва граф Сегюр, який серед інших посланників супроводжував імператрицю у південній подорожі: “Подъезжая к Киеву, испытываешь то особенное чувство уважения, какое всегда внушает вид развалин. К тому же живописное расположение этого города придает прелесть первому впечатлению; смотря на него, вспоминаешь, что здесь колыбель огромной державы, долго пребывав-

шей в невежестве, от которого она освободилась не более, как лет за сто, и теперь стала так огромна и грозна»⁸⁸.

Граф також обманувся у своїх очікуваннях. Після екскурсії містом («когда мы осмотрели эту древнюю столицу с ее окрестностями») на запитання Катерини про враження, яке справляє Київ, граф відповів: «Киев представляет собою воспоминание и надежды великого города». Цей афоризм надзвичайно вдало передає, чим Київ був і як його бачили мандрівники: сучасне місто нічого не значило; його уявляли в колишньому блиску й могутності, сподіваючись на їх відновлення. Київ був тільки в минулому й майбутньому.

Пошуки руїн не були недоречними в Києві. Контраст між надзвичайним образом міста в літописах та хроніках і дійсним його жалюгідним станом невеличкого містечка завжди супроводжував Київ. У літературі польського ренесансу це породило топос руїн як особливої прикмети Києва. Руїни в одному образі пояснювали те, чим колись був Київ і що сталося із ним згодом. Не усі, хто писав у XVI—XVII ст. про руїни Києва, дійсно були в ньому. Ті ж, хто був, бачили їх доволі. Малюнки ван Вестерфельда 1651 р. свідчать, що в місті лишалося ще чимало руїн, досить вражаючих за розмірами. Видимі рештки давньоруських будівель почали стрімко щезати з київського ландшафту за століття до початку моди на Київ. Стіни давньоруських церков і соборів у другій половині XVII — початку XVIII ст. розбирали на ремонти й поновлення інших будівель так ретельно, що часом вибирали навіть камінь із фундаментних ровів. «Відновлення» й «реставрації» київських святинь, започатковані Могилою і продовжені його наступниками, зруйнували більше решток Русі, ніж усі попередні століття разом узяті. Золотим воротам пощастило більше, але й їхні рештки 1750 р. було засипано землею^{89–90}. На середину XVIII ст. вже ніщо у зовнішньому вигляді Києва не нагадувало про старовину. Коли 1760 р. на виконання сенатського указу складався «Опис» міста, його автор В. Новгородцев цілком чесно зазначив: «При Кieve старых городов оставшихся развалин и городищ и никаких признаков ныне почти не видно, кроме что по народной молве над рекою Лыбедью было не малое жилье...».

Від другої половини XVIII ст. мандрівник уже не міг милуватися романтичними руїнами Києва. Під'їжджаючи до давньої столиці, він ще не знає цього й очікує одкровення від доторку до найглибшої древності та надзвичайної святості. Розчарування наступає доволі швидко.

1804 р. Київ відвідав знаменитий московський митрополит Платон. Він також вів щоденник подорожі, який було опубліковано 1813 р. Митрополит, звичайно, був передусім благочестивим богомольцем, але — в дусі часу — сполучав паломництво з археологічною екскурсією. Він відвідував усі релігійні святині Києва, але, лю-

дина начитана й зацікавлена в історії, кожного разу нотував історичні про них відомості, а також і власні враження та висновки.

Платону показували місця й рештки найдревнішої історії. На Аскольдовій могилі, де пролилася перша кров давньоруської історії й за традицією княгиня Ольга побудувала церкву св. Миколи, Платон бачив “малую каменную церковь, уже к ветхости склонную, однако ж строения не старинного”. Місцина, втім, була живописна, і митрополит дав себе переконати. В самому Києві йому демонстрували Золоті ворота й церкву св. Георгія. Про ворота йому говорили, що “на них стоял ангел позлащен, что было и ныне есть герб киевский”. Ворота, які оглядав учений митрополит, швидше за все були нові, побудовані після засипки старих у 1750 році. Під горами Платону показували місце “Хрещатик” із криницею й говорили, що саме тут Володимир хрестив своїх синів. Павільйон над джерелом було побудовано 1802 р. (1804 р. тут було споруджено пам’ятник хрещенню; фон Гун сухо зауважив: “Архитектура и вкус в сем монументе не пленяют глаз”).

Київ розчаровував митрополита: “Весьма примечательно, что хотя церковь Софии, Печерская, Никольская и прочие не только в Киеве, но и в Чернигове... суть древние, и иные более 700 лет, и где б мы ожидали найти следы древности, но явно видим, что во всех тех церквах образа, иконостасы, расписные стены все на показ древность, а представляется, что они или недавно писаны и деланы, или в 17 веке или в 18 столетии”⁹¹.

Загальний висновок митрополита був песимістичний: у Москві можна знайти більше “древностей”: “Видно, что разные вражеские разорения все древнее уничтожили и заставили все вновь соорудить”. Навіть найбільша “древність” Києва Десятинна церква своїм скромним виглядом навіювала сумніви. Із літопису митрополит знав, що Володимир звів надзвичайну споруду. Те ж, що бачив Платон, змушувало думати: а чи про цю, власне, йдеться? Десятинна церква “никакого ни внешнего, ни внутреннего великолепия не имеет, да и строение, кажется, не самое древнее. А потому, она ли есть десятинная оная славная и на сем ли месте была, предоставляю другим тамошним ученым любопытнее в сие войти”.

За іронією єдиною справжньою древністю Києва митрополит визнав церкву Спаса на Берестовім. Це він визначив за “аль фреско” та грецькими написами. І вигляд церкви, і розписи, і напис походили від часів Петра Могили.

Абсолютно таке ж враження “новизни” справив Київ і на іншого богомольного туриста — князя Долгорукого. Через шість років після митрополита Платона його провадили тим-таки маршрутом, показували ті ж таки переважно вигадані свідчення древньої історії. “Ветха” церква на Аскольдовій могилі була вже знесена, й на її міс-

ці князь бачив "круглый храм каменный с куполом в новом вкусе", а тому й сумнівався, чи тут дійсно була могила Аскольда. Десятинну церкву князь також оглядав і "воздохнул, глядя на ее опустошение и бедность; нет еще ничего приманчивого для глаз, все опущено; одно воображение дает цену и месту тому, и храму. Неоспоримо, что с такого отдаленного времени и Татары, и Поляки, и пожары все подействовало на Десятинную церковь и из великолепнейшей привело ее в убогое состояние. Но никогда бы я не подумал, что она так брошена и презрена, как я ее нашел".

Від Десятинної церкви князь вирушив оглядати іншу будівлю нібито Володимирових часів — Трьохсвятительську церкву, споруджену на пагорбі, де колись стояли Перун з рештою язичницьких ідолів: "Церковь стара, но не старинная. Вероятно, что все сии знаменитые по истории храмы уже несколько раз были по разорении Киева поновляемы и иные совсем перестроены: довольно, естли, по крайней мере, сохранили те самые пункты, на коих происходили исторические события".

Митрополит Платон саме в цьому й сумнівався: Нестор пише, що Перун стояв на пагорбі, а тут жодного пагорба немає: "Сходственно ли сие с истиною, утверждать не можем".

Якщо митрополит Платон порівнював древність Києва з Москвою, то князь Долгорукий порівнював із Новгородом. Але порівняння також було не на користь древньої столиці Русі: "Киев стар, но древность его не так видна, не так осязательна, как Новгородская. Там столетия на всяком церковном здании, на всяком шпиге колокольни явственно изображены и свидетельствуют долговременность того города; здесь все что-то новое, больше моды, меньше старины".

Найбільш підготовлений із усіх раннях мандрівників розпізнавати "древності" Єрмолаєв був у Києві того ж 1810 р., що й князь Долгорукий. Він також поділив би загальне враження про місто. Про Успенський собор археолог зауважив: "Соборная церковь в Печерской лавре не имеет уже своего первоначального вида. Батыево нашествие и пожар 1718-го года совершенно его преобразили. Возобновлен он последний раз при Петре Великом, что видно из наружных украшений".

Софія здалася дещо кращою: "Софийский собор, хотя также теперь не в том виде, как был построен в 1037-м великим князем Ярославом, однако же вообще потерпел менее Печерской Лавры".

Зовсім депресивне враження справили на Єрмолаєва Десятинна та Трьохсвятительська (Василівська) церкви: "Десятинная церковь была бы еще любопытнее, но от нее остался только один вид. Я заключил это по остатку вделанной в стену славянской надписи, которую я за утратой многих букв и за премешанностью остальных никак прочесть не могу; к тому же и почерк самых букв не Влади-

мирова века. Что ж касается до церкви святого Василия, построенной великим князем Владимиром І-м на том месте, где прежде стоял Перун, то она ныне так перестроена, что от древних ее стен виден только угол; а чтоб и память ее скорее изстребить, то переименовали ее во имя Трех Святителей”.

В епоху, коли київська археологія ще навіть не починалася, церкви дійсно являють собою практично єдині “древності”, доступні спогляданню. Розчарування російських мандрівників у їх вигляді можна зрозуміти: якщо Київ древня столиця Росії, його древності інтуїтивно очікуються подібними до великоруських древніх міст — Новгороду, Москви, Володимирі. У Києві ж усі суттєві споруди перебудовані в манері, яку пізніше назвуть “українським бароко”. Стиль явно не в’яжеться з образом “російської” історії та “візантійської” Київської Русі. Це часом призводило до курйозних умовиводів. Глаголев, роздумуючи 1823 р. над тим, на що схожий вигляд київських церков, спробує “подревнити” його в химерний спосіб. Цей архітектурний стиль, стверджуватиме він, “не принадлежит ни Готическому, ни к Византийскому, а, вероятно, есть подражание вкусу Индийских пагодов, с которыми имеет разительное сходство. Желательно, чтобы археологи точнее определили его происхождение”.

Якщо не розчаровували церкви, розчаровував вигляд сучасного Києва, від якого чомусь також очікували відповідної віковій грації і шляхетності. Той самий Сбитнев, який залишив такі натхненні рядки про свої передчуття зустрічі з Києвом 1832 р., занотував: “При всем том, я должен сознаться, что внутренность Киева разочаровала меня. Множество изб ветхих, полуразваленных на Печерском, Крещатике и Старом Киеве и толпы жидов слишком безобразят город. Если отнять от него великолепные соборы и монастыри, здания в крепости, присутственные места, гимназии и десятка два частных домов, то Киев сделается ничтожным городом. ...Мог ли я думать, чтоб этот многолюдный город, посещаемый жителями почти всей России, стоящий на таковой богатой судоходной реке, существующий почти пятнадцать веков, бывший долгое время столицей великих князей, так мало двинулся во внутреннем благоустройстве?”.

Причиною були все ті ж звичні київські негаразди: татари та поляки: “Причиною медленного шествия Киева к благосостоянию, на которое он имеет полное, заслуженное право, полагаю, частые разрушения от татар, междоусобия князей, а особенно притеснения от Польши, под властью которой он долгое время стонал”.

За сім років до Сбитнева в Києві побував О. Грибоєдов. У листах з Києва він захоплювався “древностями”, писав про Володимира та Ізяслава, але, як сам зізнавався, “едва заметил настоящее поколение”⁹². У Києві, як справедливо зазначав князь Долгорукий,

“тільки уява надає цінність і місце, і храму”. Уява ж дозволяла Грибоседову говорити про “святость развалин”, яких він, звичайно ж, не міг бачити. Така ж багата уява змусила фон Гуна 1806 р. записати: “Каждый шаг здесь напоминает о глубокой древности, и каждый взгляд упирается в несметные сокровища. Тут думаешь быть перенесенным в Италию в середину Рима”.

Мандрівники швидше “передчували” древності Києва, готові були емоційно пережити долучення до них, “розпізнати” їх у будь-якій рисі старого міста, навіть якщо видимих і очевидних решток знайти не вдавалося. Подібний душевний стан шукачів старожитностей чудово передає лист графа М. Румянцева після першого відвідання древньої столиці Русі: “Кожна держава тим більше славиться своїми древностями, чим сильніше вони демонструють дух народу й велич його відчуттів. Наша благословенна батьківщина досі перевищувала усі відомі народи духом і відчуттями, тому вона може особливо славиться і пишатися своїми древностями. Я сам відчув нещодавно в Києві, святому місті Ольги й Володимира, як приємно для серця сина Батьківщини бачити його знамениті древності, блукати місцями, де колись ходили великі; як приємно навіть для віддаленого нащадка переноситися подумки в їхні століття, сховані в тумані часу, оживляти в своїй пам’яті їхнє безсмертне існування”⁹³.

Руїни мандрівники бачили тільки в своїй уяві, а їх відсутність компенсували особливою увагою до природи, ландшафту, описи яких і займають переважно сторінки їхніх щоденників. Якщо змінилися місто, вигляд його святинь і мова його жителів, то принаймні природа лишилася непорушною і була свідком початків історії. Ті самі гори, та сама ріка були в Києві у часи, коли сюди прийшов апостол Андрій, вони ж бачили прибуття перших варязьких князів, хрещення киян у Почайні, будівництво Ярославом великого міста, і, в певному смислі, саме київська природа стає пам’ятником історії, доказом того, що історія відбулася.

Румянцев належав до тих людей зламу століть, хто в молоді роки (1770-ті) відбув свій власний “великий тур”. У Петербурзі брати Румянцєви познайомилися із бароном Гріммом (тим самим, якому Катерина скаржилася на відсутність у Києві древностей). Грімм взяв на себе труд відвезти братів у Голландію для навчання в Лейденському університеті. Звідти Румянцєви вирушили в Париж, а з Франції — через Швейцарію (де в Женеві познайомилися із Вольтером) — до Італії⁹⁴. Можна навіть припускати, що спонсороване графом “Общество истории и древностей российских” було влаштоване на манер знаменитого “Товариства дилетантів». Румянцев, таким чином, мав із чим порівнювати древності. Він бачив “справжній», еталонний взірєць і намагався віднайти щось подібне в Києві. Граф ініціював і оплачував великі географічні експедиції (як, наприклад,

корабель під промовистою назвою «Рюрик» під командуванням капітана Коцебу, 1815—1818 рр.), а також серії менших «археологічних» експедицій (Строева, Калайдовича). В останні роки свого життя, незважаючи на погане здоров'я, Румянцев і сам здійснює низку подорожей для огляду древностей (на Кавказ і Крим, 1823 р.; в Новгород, Москву й Київ; Воскресенський монастир, Волок, Городище, Старицю, Ржеву, 1822). Граф, крім того, був одним із найбільших колекціонерів історичних раритетів, які пізніше склали основу Румянцевського музеума.

З 1815 р. Румянцев листується із чи не єдиним на той час знавцем київських старожитностей М. Берлінським⁹⁵. Київський антиквар присилає графу описи документів і матеріалів до київської історії «главным образом ... за время владычества Польши», але Румянцева цікавить цілком інше: він просить «сыскать что-либо, относящееся до времен Киева первобытных». У відповідь на присланий Берлінським план Києва з «прелюбопытным истолкованием тех мест, урочищ и духовных зданий, о которых упоминают наши древнейшие летописи» граф накреслює цілу програму архелогічних досліджень: «Не теряйте из виду, что самые первобытные времена истории наших суть те, которые я бы желал видеть объясненными и дополненными; отыскивайте, пожалуйста, надгробные надписи вокруг и внутри развалин уничтоженных самых древнейших забытых церквей и монастырей, коих вы так удачно в своей записке память восстанавливаете».

Румянцев сподівається на розшуки древніх рукописів: може, пергаментного літопису Нестора (бо, справді, де ж йому й зберегтися в первозданності, як не в Києві?), древніх грамот, оригіналів Печерського патерика, можливо, Руської правди, древніх списків митрополитів, синодиків, наприклад, Китаївської пустині, де мусили б молитися за свого засновника Андрія Боголюбського. Це листування демонструє не тільки тодішні доволі поверхові знання про київську історію, але, головним чином, те, наскільки завищеними були очікування російських антикваріїв від київських древностей. Як і кожний європеець, Румянцев гадає, що тубільці просто забули свою історію. Їхнє минуле значно краще відоме фахівцям в столицях, і варто лише підштовхнути недбалих аборигенів до енергійнішої праці, як надзвичайної древності раритети будуть відшукані.

Перебільшені сподівання рано чи пізно переростають у розчарування. Після чергової поїздки до Києва 1821 р. Румянцев писав до Малиновського про свої неприємні враження від побаченого: «В Киеве сердце сокрушалось, видя, каковое там господствует нерадение к древностям нашим, никто ими не занят, и всякий почти убегаёт об них разговора, боясь обозначить не токмо беспечность, но даже и то, что мало историю древних наших времен знают»⁹⁶.

Від 1820-х років старовинні руїни в Києві почали з'являтися знов, але вже в результаті свідомих спроб їх розшукати. Незамінною стала нова дисципліна археології, тобто дослідження решток старовини на західний манер — шляхом розкопок. 1822 р. Київським митрополитом стає Євгеній (Болховітінов), людина вчена, історик і антиквар. Навколо нього швидко організувався гурток любителів древностей, і 1823 р. вони здійснили першу спробу археологічних розкопок у Києві⁹⁷. Місце розкопок було обрано не випадково. Крім того, що Десятинна церква була свого роду пам'ятником хрещення Русі, саме в цей час довкола її локалізації точилися дискусії. Київські антикварії знали, що тут митрополит Петро Могила знайшов мощі св. Володимира (голова князя була однією із важливих святинь Успенського собору Печерського монастиря). Розкопки мусили не тільки визначити остаточно й певно місце й план колишньої церкви, але й знайти нові мощі святого князя. 1824 р. обидві задачі було виконано. План церкви було виявлено (і доведено, що в древності вона набагато перевищувала видимі в ХІХ ст. розміри, що знімало проблему локалізації), а також було віднайдено саркофаг із рештками людини, який оголосили Володимировим, і ще один, який вважали «гробом» Ізяслава⁹⁸.

Одним із ентузіастичних учасників розкопок Десятинної церкви був Кіндратій Лохвицький, як він називав себе, «чиновник п'ятого класу», любитель старовини, дивак і містик. Він стане найенергійнішим археологом Києва наступного десятиліття. Як і всі «перші» археологи того чи іншого об'єкта, Лохвицький перебував у наївній переконаності, що під землею він знайде матеріальні рештки усіх подій, описаних у писемних пам'ятках. Історія, були впевнені ранні археологи, ніби застигла під землею. Варто лише зняти шар землі, й артефакти співпадуть із писемною історією до дрібниць. Лохвицький, власне, й знаходив усе те, що шукав: він знайшов рештки хреста св. Андрія, могилу князя Діра, першу християнську церкву св. Іллі, рештки міських воріт часів княгині Ольги, церкву св. Ірини, йому належать розкопки Золотих воріт. Більшість його знахідок була фікцією — результатом фантазій, наївною спробою зв'язати знайдені рештки із літописними повідомленнями. Але принаймні у двох випадках — розкопок Ірининської церкви (1833) та Золотих воріт (1832—1833) — Лохвицький «вгадав» правильно. Особливого успіху мали розкопки з-під пізніших завалів Золотих воріт. Саме в цей час в Києві перебував государ (який взагалі цікавився Києвом та його старожитностями). Микола Павлович «пройшов між відкритих стін» воріт, і, певно, це справило на нього враження: Лохвицький згодом одержав державну стипендію, а також субсидію на подальші розкопки.

Розкопки в Києві протягом 1820 — 1830-х років, попри всю їх наївність і аматорський характер, а також і те, що Лохвицький, на-

приклад, більше руйнував, ніж досліджував, мали один важливий ефект: вони засвідчили, що під землею є руїни древнього міста, що вони можуть бути “розкриті” і явлені зору цікавих людей.

Археологія в перші десятиліття ХІХ ст. включала в себе багато різних речей. Однією із важливих її іпостасей було встановлення древньої топографії міста з наступним картографуванням її. Від кінця ХVІІІ ст. цим займався киянин Берлінський, на початку ХІХ ст. з Петербурга вже споряджають спеціальні експедиції з цією ж метою (Бороздіна та Єрмолаєва). Створення “історичних планів”, нанесення древностей на карти сучасного міста, стає одним із улюблених занять. Учені розшукують старі й забуті назви місцевостей, річок, урочищ, відомі їм із літописів і документів. Ототожнюють із ними ті чи інші місцевості, часом навіть перейменовують їх так, щоб відновити “більш правильні” історичні назви. Спеціально споряджені художники замальовують будь-які решти старовини — мозаїки, фрески, археологічні курйози. Архітектори складають плани церков, їхні розрізи, а часом навіть реконструкції давнього вигляду. Усе це створює корпус документації, яка в сукупності своїй “оживлює” стару історію, робить її “видимою”, дактильно відчутною.

Не бракує і старих методів. Відколи в Києві з'явився Михайло Максимович, місто стає ареною постійних “археологічних паломництв”. Знайомих учених, заїжджих знаменитостей, літераторів Максимович водить екскурсіями по місту, з впевненістю експерта вказуючи їм невидимі місця великих подій давнини. Він називає їм історичні урочища, імена літописних гір тощо. Переважно в пам'яті таких екскурсантів (а серед них — Гоголь, Погодін, Жуковський з цесаревичем, Ол. Тургенєв) лишається живописний пейзаж із образом незаторкнутої часом, майже дикої природи Києва. Милування природою заміняє споглядання руїн і цілком задовольняє поетично налаштованим натурам відчуття історії. За іронією, місцем, яке справляло найбільше враження на шукачів київських древностей, був пагорб Андріївської церкви. Як згадував Максимович, саме тут Жуковський вглядався в дніпрові далі, вгадуючи в мареві “Ольжин град” Вишгород, а Гоголь — у зворотньому напрямку — споглядав древні урочища Кожемяки та Кудрявець⁹⁹. Переживання минулого біля новозбудованої церкви виявляється особливо гострим і інтенсивним: простір, що відкривається від Андріївської гори, надає надзвичайну можливість розміщувати історичні міражі на власний розсуд.

Наслідком мініатюрних київських паломництв — релігійних, антикварних, пейзажних — поступово стає осягнення історії. Давньоруський Київ, немов Атлантида, починає підніматися з-під землі, затьмарюючи собою для багатьох неприглядне, бідне й непорядковане польсько-єврейське містечко окраїни імперії, з його церквами “в новому вкусе”.

Відкриття київських древностей, очевидно, вело до нового сприйняття міста та його історії. З “руського Іерусалиму” Київ поступово набував реноме “слов’янських Помпей” (хоча саму метафору не буде заявлено аж до початку наступного століття).

Чію, однак, історію воскрешали з небуття київські антикварії? Для багатьох із них це питання навіть не стояло. Вони “жили” цілковито в давньому минулому, мало цікавлячись його ідеологічним зв’язком із сучасністю. Російські мандрівники, зрозуміло, відкривали в місті саме свою, російську, історію. Сучасний Київ — частина Малоросії — нічого не важив, його намагалися не помічати. Древній же Київ із малоросійською історією не мав нічого спільного. Так, схоже, думали й ті, хто писав історію українців. Для них київські руїни також були рештками історичного буття якогось іншого народу, чимось на зразок грецьких міст Причорномор’я чи скіфських курганів українського степу. Разом з тим для людей формації Максимовича, “локальних патріотів”, суміщення києво-руських древностей із малоросійською територією підказувало якийсь зв’язок із ними. Малоросія покоїться на рештках Київської Русі. Церкви в стилі українського бароко є перебудованими давньоруськими храмами. Чи не означає все це, що малороси “родом” із Київської Русі? Чи не означає це, що російська та малоросійська історії мають спільний початок і довге спільне тривання? Чи не означає це, нарешті, що історія українців нерозривно пов’язана із історією великорусів?

Два “відкриття” початку ХІХ ст. — відкриття Малоросії і Києва — поставлять перед російською, а дещо пізніше й перед українською думкою низку питань про початки, протяжність і співвідношення двох історій.